

آثار تاریخی، هنری دوره زند استان فارس

(آرایه‌های تزیینی ارگ کریم‌خان شهر شیراز)

نویسندگان:

دکتر الیاس صفاران (عضو هیات علمی دانشگاه پیام نور)

فاطمه برهان / دانش‌آموخته س.ا.ش.د پژوهش هنر و مدرس مدعو دانشگاه پیام نور

سرشناسه	: صفاران، الیاس، ۱۳۳۹
عنوان و نام پدیدآور	: آثار تاریخی، هنری دوره زند استان فارس (آرایه‌های تزیینی ارگ کریم‌خان شهر شیراز) / نویسندگان الیاس صفاران، فاطمه برهان.
مشخصات نشر	: شیراز: کتیبه نوین، ۱۳۹۵
مشخصات ظاهری	: ۱۵۰ ص.: مصور (بخشی رنگی)، جدول، نمودار، نقشه (رنگی)
شابک	: 978-600-820515-9
وضعیت فهرست‌نویسی	: فیپا
موضوع	: کاخ کریم‌خانی (شیراز)
موضوع	: معماری زندیان
موضوع	: Architecture, Zand
موضوع	: شیراز — آثار تاریخی
موضوع	: Shiraz (Iran) -- Antiquities
شناسه افزوده	: برهان، فاطمه، ۱۳۶۵
رده‌بندی کنگ	: ۱۳۹۵ آ۷۳ ص/ NA۱۴۸۳
رده‌بندی دیوپی	: ۷۲۰/۹۵۵
شماره کتابشناسی ملی	: ۳۳۳۳۰۱۳

www.katibenovin.com

عنوان کتاب:	آثار تاریخی، هنری دوره زند استان فارس (آرایه‌های تزیینی ارگ کریم‌خان شهر شیراز)
نویسندگان:	دکتر الیاس صفاران و فاطمه برهان
ناشر:	کتیبه نوین
نوبت چاپ:	اول ۱۳۹۵
شابک:	۹۷۸-۶۰۰-۸۲۰۵-۱۵-۹
شمارگان:	۱۰۰۰ جلد
ویراستار، صفحه‌آرا و طراح جلد:	علی داودی
چاپ و صحافی:	پیشگام
قیمت:	۱۲۰۰۰ تومان

(کلیه حقوق برای نویسندگان محفوظ است)

استان فارس، شهر شیراز در دوره زندیه به عنوان پایتخت برگزیده شد و بناهای متعددی به دستور کریم‌خان در آن احداث گردید، در زمان کریم‌خان زمینه رشد فرهنگ و هنر فراهم شد. کریم‌خان به دلیل روحیه دوگانه «رزمی-مردمی» بناهای بلند با فضاهای کشیده و بزرگ می‌ساخت و همین شیوه را بعدها به فرزندان و بازماندگان خود نیز منتقل کرد. ولی آنچه این فضاها را مصفا می‌کرد، تزیینات خاص وابسته به معماری بود که در این بین نقاشی جایگاه خاصی داشت. آثار تاریخی و هنری به جای مانده از عهد زندیه از مهم‌ترین آثار دوره اسلامی دانسته می‌شود که می‌توان آن را مورد مطالعه و بررسی قرار داد. تجلی هنر نقش‌اندازی بر سطوح بناها بسان سایر هنرهای ریشه‌دار هر سرزمین مستلزم پیروی از تکنیک‌های سنتی، توأم با نوآوری و مضامینی است که از ادوار قبل، قابل دسترسی بود. شناخت شناسایی و کشف ارتباط نقش‌مایه‌های تزیینی به کار رفته بر بیکره معماری دوره زندیه با نقش‌های سنتی یا وارداتی، بهترین راهکار دسته‌بندی آن‌ها در قالب پیشنهادی است. با توجه به نکات بیان شده و نبودن کتابی جامع از نقوش و تزیینات ارگ کریم‌خان و ارزش بصری حاکم بر نقوش و تزیینات موجود در این بنا لذا کتاب حاضر به این موضوع پرداخته است. در این کتاب کلیات تاریخی، اقتصادی اجتماعی دوره زند و نقش‌مایه‌های تزیینی ارگ کریم‌خان به طبقه‌بندی آن در قالب‌های هندسی، دیسی، حیوانی و افسانه‌ای بررسی می‌شود.

فهرست مطالب

۱۵	 مقدمه
۱۷	 فصل اول: کلیات
۱۹	 مقدمه
۱۹	 سؤال کتاب
۲۰	 فرضیه‌ها
۲۰	 پیشینه و ضرورت کتاب
۲۰	 اهداف
۲۱	 کاربردها و ذینفعان
۲۳	 فصل دوم: شناخت اشیاء تاریخی، فرهنگی و هنری شهر شیراز
۲۵	 مقدمه
۲۵	 موقعیت جغرافیایی شهر شیراز
۲۷	 بررسی تاریخی شهر شیراز
۲۹	 وجه تسمیه شهر شیراز
۳۰	 سلسله زندیه
۳۰	 قوم زند
۳۰	 اوضاع سیاسی اجتماعی ایران در دوره زند
۳۱	 دلایل انتخاب شیراز به عنوان پایتخت خان زند
۳۱	 اقتصاد ایران در عصر کریم‌خان زند
۳۳	 برخی عمارات ساخته شده در عهد زندیه در شیراز
۳۳	 مسجد وکیل
۳۶	 بازار وکیل
۳۸	 باغ نظر
۴۰	 عمارت کلاه‌فرنگی
۴۱	 حمام وکیل
۴۴	 موقعیت جغرافیایی ارگ کریم‌خانی و ابنیه اطراف آن

۴۵	پیشینه تاریخی ارگ کریم خان
۴۶	ارگ کریم خان
۴۶	معماری ارگ کریم خان
۴۹	ورودی
۵۰	دیوارها
۵۰	برج‌ها
۵۱	حیاط خلوت‌ها
۵۲	پشت‌بام
۵۳	شش‌سرها
۵۴	طاق نماها
۵۴	شاه‌نشین
۵۷	ارتباط اتاق‌ها
۵۷	عناصر موجود در فضای اتاق اصلی
۵۷	اتاق‌های اصلی
۵۸	جزئیات فضای داخلی اتاق اصلی
۵۹	اتاق‌های کوچک
۶۰	پوشش اتاق
۶۱	راهروها
۶۱	صندوق خانه
۶۱	سنگ آزاره
۶۲	سنگفرش محوطه
۶۳	حوض آب
۶۳	پلکان‌ها
۶۴	حمام ارگ
۶۷	فصل سوم: شناخت آرایه‌های تزئینی ارگ کریم خان شهر شیراز
۶۹	مقدمه
۶۹	آرایه‌های موجود در تزئینات معماری ارگ کریم خان
۷۰	هنر نقاشی

- ۷۰..... هنر نقاشی ایران پیش از اسلام
- ۷۱..... هنر نقاشی بعد از اسلام
- ۷۲..... نقاشی دوره زندیه
- ۷۳..... نقاشی‌های روی گچ ارگ کریم‌خان
- ۷۴..... نقوش تزئینی به کار رفته در نقاشی دیواری‌های ارگ کریم‌خان و پیشینه آن
- ۷۵..... ترنج و سرترنج
- ۷۶..... ریشه‌های تاریخی ترنج در دوره زندیه
- ۷۷..... ریشه‌های تاریخی سرترنج
- ۷۸..... شیشه
- ۷۹..... لچک
- ۸۰..... حاشیه‌های و ریشه‌های تاریخی آن
- ۸۳..... نقش گل و گیاه
- ۸۴..... نقش پرندگان
- ۸۵..... نقش مایه‌های به کار رفته در معماری فضای داخلی اتاق‌های ارگ
- ۸۵..... مقرنس
- ۸۶..... مقرنس‌های سقف
- ۸۷..... عرقچین مقرنس‌های طاق
- ۸۸..... تزیینات توپزه
- ۸۸..... طاقچه‌های بالای دوال
- ۸۹..... دوال
- ۹۰..... کتیبه‌های زیر دوال (بالای طاقچه‌ها)
- ۹۲..... فضای مابین طاقچه‌ها
- ۹۲..... تزیین طاقچه‌های پایین
- ۹۴..... پنجره‌های ارسی ارگ کریم‌خان
- ۹۵..... نقوش آهک‌بری دوره زندیه
- ۹۶..... آهک‌بری در حمام ارگ
- ۹۷..... کاربرد آینه در معماری ارگ
- ۹۷..... تزیینات آجرکاری ارگ کریم‌خانی
- ۱۰۰..... کاشی‌کاری در ارگ کریم‌خان

فصل چهارم: بررسی و تحلیل نقش‌مایه‌های تزیینی ارگ کریم‌خان.....	۱۰۱
مقدمه	۱۰۳
نقوش هندسی	۱۰۳
نقوش گیاهی	۱۰۵
معرفی نقش‌مایه‌هایی موجود (ختایی و اسلیمی) در بنای ارگ کریم‌خان	۱۰۶
نقوش حیوانی	۱۱۳
نقوش ترکیبی، افسانه‌ای	۱۱۴
دلا با اعتقادی شکل‌گیری نقوش در معماری دوره زند شیراز	۱۱۵
بررسی نقوش وارداتی در تزیینات معماری دوره زند شیراز	۱۱۷
رنگ در نقاشی‌های ارگ کریم‌خان	۱۱۸
ارزش بصری حجم در تزیینات ارگ کریم‌خان	۱۲۰
تنوع نقوش ترنج	۱۲۰
حرکت به سمت مرکز	۱۲۲
تناسب خطوط هندسی و غیر هندسی	۱۲۳
هماهنگی در تلفیق نقوش اسلیمی با من زمینه	۱۲۳
تناسب تزیین حاشیه‌ها نسبت به کل تزیینات	۱۲۴
شبهات تصویر شمسه موجود در ارگ کریم‌خان با نسبت عمارت کلاه‌فرنگی	۱۲۵
وحدت نسبی فرم‌ها	۱۲۶
حرکت اسلیمی‌ها با توجه به ساختار ترنج	۱۲۶
تأکید و تکرار بر فرم	۱۲۷
هماهنگی موجود در رنگ نقاشی دوره قاجار با نقاشی موجود در دوره زندیه	۱۲۷
قرینه‌سازی در معماری و تزیینات بنا	۱۲۸
عدم تعادل بصری در ترکیب‌بندی	۱۲۹
ریتم	۱۲۹
ریتم تکراری	۱۲۹
ریتم تصاعدی	۱۳۰

۱۳۳.....	فصل پنجم: جمع‌بندی
۱۳۵.....	جمع‌بندی و تحلیل داده‌ها
۱۳۸.....	مکان نقش‌مايه
۱۳۸.....	مقرنس
۱۳۸.....	طاقچه‌ها
۱۳۸.....	دوال
۱۳۸.....	کتيبه‌ها
۱۳۹.....	فضای مابين طاقچه‌ها
۱۳۹.....	طاقچه‌های ردیف پایین
۱۴۳.....	منابع و مأخذ
۱۴۳.....	فهرست
۱۴۵.....	فهرست مقاله
۱۴۵.....	منابع تصاویر
۱۴۹.....	منابع نقشه‌ها
۱۵۰.....	منابع جداول

در همواره تاریخی ایران زمین سرزمین فارس در تکوین و تکامل هویت ملی و دینی ایرانیان فاخرانه پیش‌تاخته و بنای چنان سترگی را پی ریخته که اینک پس از گذر قرون و اعصار بسیار هم چنان باشکوه است. شیراز پرده‌ای گشاده از جمال و جلال و شگفتی تمدن ایران است این سرزمین اهورایی و پایتخت همیشه جاویدان پارس، شهری زیبا در لفافی سبز از درختان بلند سرو و گل‌های هزار رنگ است. این خطه همیشه سرسبز با کوهپایه‌های مصفایش، منزلگاهی برای هر قوم و نژادی بوده و نقش و یادگارهایی را از هر قوم در خود جای داده است که همواره مهد پرورش هنرمندانی بوده است. این خطه از سرزمین آریایی را به مکانی امن برای شکوفایی هنری با عظمت و در خور ستایش «چون هنر دوره زندیه مبدل سازد.

بررسی پیرامون موضوع نقوش در تزیینات معماری و یافتن آن امری است که منجر به تفکیک نقش‌مایه‌های اصیل بومی، نقش‌مایه‌های وارداتی می‌گردد. در کتاب پیش رو، مطالعه و معرفی نقش‌مایه‌های ارگ کریمخان، در دوران زند و بررسی آن در قالب‌های هندسی، گیاهی، حیوانی و افسانه‌ای موضوع محوری این کتاب خواهد بود. وضعیت سیاسی اجتماعی دوره زند تأثیر بسزایی بر کمیت و کیفیت شکل‌گیری فضاهای معماری و بالطبع تزیینات وابسته دارد، که مبحثی از این کتاب، به روایت این اوضاع و احوال می‌پردازد.

قرن دوازدهم هجری قمری در ایران قرن سیرر اشفته‌گی بود. سقوط سلسله صفویه به دست افغان‌ها، ظهور نادرشاه افشار و لشکرکشی‌های او، ظهور کریمخان و درگیری‌هایش با ایل قاجار، جنگ‌های خانگی پس از مرگ کریمخان و در نهایت به تبار رسیدن آقا محمدخان قاجار، اوضاع سیاسی کشور در این دوران به گونه‌ای بود که کمترین مجالی برای هنرنمایی هنرمندان به خصوص نگارگران به وجود می‌آورد با این وصف کریمخان چنین فرصتی را برای عرضه این هنر موجد گشت.

تأثیر دلایل اعتقادی بر شکل‌گیری نقوش یکی از موارد بحث‌انگیز فضاها، کتاب پیش رو را شامل می‌شود که مضامین نقوش را به اجمال مورد بحث قرار داده و به معرفی تکرار تأثیرگذار بر شکل‌گیری این مضامین پرداخته است.

از مهم‌ترین ویژگی‌های نقاشی ایران در این دوران کاهش تذهیب کتاب است و به عوض تزیین اشیا کوچک نظیر قلمدان، آینه‌دان، صندوقچه، لفافه و جلد کتاب رونق گرفت. لاک‌سازی - که معمولاً با خمیر کاغذ روی شی مورد نظر را می‌گرفتند و سپس با لایه نازکی از گچ مخصوص پوشانده می‌شد و تزیین روی آن نقش می‌بست و بعد از آن را «جلای طلایی» می‌دادند و در نهایت لاک می‌شد، در واقع از دوران زندیه در شیراز شروع شد ولی آن را منسوب به دوره قاجار می‌دانند. گواه این مطلب وجود نگاره‌های تزیینات ارگ اندرونی کریمخان است.

این تزیینات زیبا، شامل بازی زیبای نقش و رنگ با چشمان و تداعی کننده همان لطافت هنر صفویه در نقوش تزیینی عالی‌قاپو و چهل‌ستون اصفهان است. آنچه زیبایی این نقوش را دو چندان می‌کند، حفظ شدن لایه‌های طلاکاری در زیر لایه‌های گچی است آنچه را که زمانی دست سرنوشت بر سر این نقوش آورد ناخواسته باعث حفظ هرچه بهتر نقوش شده است. چه بسا اگر سطح آن نقوش با پوشش گچی محافظت نمی‌شد به علل گوناگون همچون عالی‌قاپو هیچ اثری از طلاکاری آن دوران باقی نمی‌ماند.

در فصل اول، کلیات کتاب مطرح شده و به تبیین مساله و فرضیه‌های کتاب پرداخته و همچنین سابقه و پیشینه تحقیق، ضرورت و اهداف آن مورد بررسی قرار می‌گیرد.

فصل دوم انحصار به مبانی نظری از قبیل معرفی جغرافیای شهر شیراز، روند تاریخی این شهر را پیش از دوران زندیه مورد بررسی قرار دادیم و به بررسی برخی بناهای دوره زندیه که عبارت‌اند از بناهای مذهبی نظیر مسجد وکیل، باغ نظر، عمارت کلاه‌فرنگی، حمام و بنای ارگ کریم‌خانی، معماری ارگ کریم‌خانی، ورودی، دیوارها، برج بنا، حیاط‌خلوت، پشت‌بام، عناصر موجود در فضای اتاق اصلی ... مورد بررسی قرار گرفته است.

در فصل سوم به شناخت آرایه‌های موجود در تزیینات معماری ارگ کریم‌خان پرداخته و با بررسی نقاشی ایران قبل و بعد از اسلام، نقاشی روی آینه کریم‌خان، نقوش به کار رفته در نقاشی دیواری آن و نقش‌مایه‌های به کار رفته در معماری داخلی را معرفی کرده و در آخر کاربرد آئینه در تزیینات، آهک‌بری، آجرکاری، گچ‌بری و کاشی‌کاری را بررسی می‌کنیم.

در فصل چهارم به بررسی و تحلیل نقوش هندسی، گیاهی و حیوانی و ترکیبی - افسانه‌ای ارگ کریم‌خان می‌پردازیم و دلایل اعتقادی شکل‌گیری این نقوش، ارزش وارداتی را در معماری دوره زند بیان می‌کنیم و در ادامه با بررسی رنگ در ارگ کریم‌خان به مطالعه مؤلفه‌های زیباشناختی ارزش بصری خلق شده از نظر ترکیب‌بندی می‌پردازیم.

و سرانجام در فصل پنجم با جمع موارد گفته شده در فصل‌های پیشین و بعد از اثبات فرضیه‌ها به تحلیل چگونگی شکل‌گیری نقوش و نوع طراحی و ترکیب‌بندی آن می‌پردازیم.